सामिधेनी मन्त्र व्याख्यान विवरणम्

DSV Jagannatha Sharma
Assistant Professor
Kalpa Department, S.V. Vedic University,Tirupati

दे॒वा वै नर्चिं न यजु॑ष्यश्रयन्त॒ ते साम॑न्नेवाश्रयन्त हिं करोति सामैवाकु॒र्हिं करोति

अतः [1]परमग्निहोत्रस्य ब्राह्मणं प्राजात्यमेव काण्डम् ॥देवा वा इत्यादि ॥

ऋचि यजुषि च न अश्रयन्त नासेवन्त इति च स्तुतिः।

यजनं च नानीयन्त [2]"सामन् एव अश्रयन्त"।साम सान्त्वने।

तस्मात् हिं करोति हिंकारं प्रयुङ्क्ते सामिधेनीनामनुवचनारम्भे

अनुवाकैः षड्भिरेतैराध्वर्यवमुदीरितम् ॥

अथोत्तरैरनुवाकैर्होत्र विवक्षुरस्मिन् सप्तमेनुवाके [3]तदनन्तरभाविन्यष्टमे च सामिधेनीमन्त्रा व्याख्यायन्ते। ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समाम्नाताः।

कल्पः(ल्पे) "पुरस्तात् सामिधेनीनाँ होता" इत्युपक्रम्य "अन्तराहवनीयमुत्करं च प्रतीचीनं गच्छञ्जपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्ये" इत्यादिकमुक्त्वा "सत्यं प्रपद्य इति वा"(आपश्री २४.११.१-२) इति पक्षान्तरमुक्तम्॥

तत्पाठस्तु–"सत्यं प्रपद्ये। ऋतं प्रपद्ये। अमृतं प्रपद्ये।

प्रजापतेः प्रियां तनुवमनातो प्रपद्ये। इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण। द्विषन्तं भ्रातृव्यमव क्रामामि।

योस्मान् द्वेष्टि। यं च वयं द्विष्मः। भूर्भुवः सुवः। हिम्" (तैब्रा ३.५.१) इति।

सत्यं यथार्थभूतमिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे। अस्मिन् कर्मणि वाचिकोपराधो मा भूदित्यर्थः।

मनसा [4]चिन्त्यमानमप्यृतं यथा भवति तथा प्रपद्ये। मानसोप्यपराधो मा भूदित्यर्थः।

अमृतत्व हेतुभूतमिदं कर्म प्रपद्ये। अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः।

देवेष्वप्यार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं [5]प्रजापति - शरीरसदृशमिदं कर्म प्रपद्ये।

इदमिति हस्तेनाभिनयः।

अहं होता पञ्चदशस्तोमसदृशेन वज्ररूपेणानेन कर्मणा द्विषन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि।

यः शत्रुरस्मान् मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विष्मस्तमुभय- विधमवक्रामामीति पूर्वत्रान्वयः।

भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामका [6]लोकास्तान् हिनोमि प्रीणयामीत्यर्थः[7]॥

कल्प- "व्याहृतीरुक्त्वा त्रिरभिहिंकृत्यानवानमभिहिंकाराद्दचमुपसंदधाति प्र वो वाजा अभिद्यव इत्येका- दशेमाः सामिधेन्यः" (द्र.बौश्री३.२७)इति ॥

अनवानमनुच्छ्वसन् ॥ तत्र प्रथमायाः पाठस्तु - "प्र वो वाजा अभिद्यवः।

हविष्मन्तो घृताच्या। देवाञ्जिगाति सुम्नयुः" (तैब्रा३.५.२) इति।

हे देवाः, वो युष्मदीया ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते।

वाजा गमनशीला मासा अभिद्यवोभितः पूर्वपक्षरूपेणोत्तरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्भाजो देवाश्च घृताच्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्तामित्यध्याहारः।

[8]"किं चार्य" यज्ञो देवाञ्जगाति प्राप्नोतु। यजमानस्य सुम्नयुः सुखेच्छुर्भवतु ॥

देवा इति॥

[9]"यदुक्तं 'त्रिरभिहिंकृत्य'" इति तदेतद्विधत्ते - 'देवा वै नर्चि न यजुष्य श्रयन्त ते सामन्नेवाश्रयन्त हिं करोति सामैवाकहिं करोति यत्रैव देवा अश्रयन्त तत एवैनान् प्र युङ्क्ते हिं करोति वाच एवैष योगो हिं करोति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते' इति ॥

देवाः पूर्वम् ऋचि न [10]"अश्रयन्त यजुषि अपि न "अश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः।

किंतु [11]सामनि एव संतुष्टाः। ततः हिम् इति शब्दमुच्चारयेत्।

यत्रैव दे॒वा अश्र॒यन्त॒ तत॑ ए॒वैनान् प्र यु॒ङ्क्ते हिं करोति वा॒च ए॒वैष योगो हिं क॑रोति
प्र॒जा ए॒व तद्यज॑मानः सृजते॒ त्रिः प्र॑थ॒मामन्वा॑ह॒ त्रिरु॑त्त॒मां य॒ज्ञस्यैव तद्धर्स (१)
नह्यत्यप्रस्त्रँ साय॒

होता। हिनोति प्रीणयति वा सर्वमिति हिम्।

हि गतौ, हिवि प्रीणने, ब्रह्मणो नामेदं, छान्दसी [12]रूपसिद्धिः।

साम एव 'अकः कृतं भवति, सामभक्तित्वाद्धिकारस्य।

---

[1] पं२० मै ४ . परमिष्टिहौत्रस्य।
[2] तं३ ० लं . समन्तो वा श्रयतेए मै. सामन्येवाश्रयन्त।
[3] आ० क . भाव्यष्टमे।
[4] ड . चिन्त्यमप्यतं।
[5] आ० क० ड . शरीरमिदं।
[6] क० ड०हो १. ये लोकास्तान्।
[7] ड . ३ इत्यर्थः ३ नास्ति।
[8] ड०श्रृं० हो१ . ३ किं च ३ नास्ति।
[9] आ . यदेतदुक्तं त्रिर्हिंकरोतिय ड . यदुक्तं त्रिभिरभिहिंकृत्य द्य यदुक्तं त्रिभिरभिहिंकृत्य।
[10] ड० श्रृं० हो१ . आश्रिताः।
[11] ड० हो १ . साम्नैव।
[12] तं३ लं. रूपविधिः।

छान्दसो लुङ, “मन्त्रे घस ं ” (पा २·४.८०) इति च्लेर्लुक्।
असकृद्विधानं हिंकारस्य फलमेद प्रदर्शनार्थम्। यत्रैवेति।
यत्र स्थिताः देवाः ततः एव एनान् देवानानीय इह प्रयुङ्क्ते॥

वाच इति॥

वाग्योगः खल्वयम्। [1]वाक् सामिधेनीलक्षणा अनेन युज्यते।
प्रजा एवेति। *एतेन हिंकारस्य पशव्यत्वमाह ॥
त्रिः प्रथमामित्यादि॥“प्र वो वाजाः” (तैत्रा ३.५.२) इत्याद्या एकादशचः।
आद्यन्तयोः पुनर्वचनेन पञ्चदश सामिधेन्यः क्रियन्ते।
तेन सामिधेनीनाम् आद्यन्तयोः अभ्यासेन यज्ञस्य बर्सम् आवरणं नह्यति बध्नाति।
व आवरणे, औणादिकः सप्रत्ययः तत् यज्ञस्य अप्रसंसनाय भवति *।
तेन साम एव कृतं भवति। [2]“पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो” वा साम्न आदौ [3]हिंकारस्य विद्यमानत्वात्।
तस्य हिमितिशब्दस्य त्रिरुच्चारणमभिप्रेत्य त्रिवारं विधिरनूद्य प्रशस्यते।
यत्र एव देवा: अश्रयन्त यत्रैव सामनि देवा संतुष्टाः ततः एव साम्नः एनान् देवान् प्रयुङ्क्ते [4]होता हिंकुर्वन् प्रकर्षेण तोषयतीत्यर्थः।
प्रथमोच्चारणेन साम कृतं भवति।
तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचः सामाश्रयभूताया ऋयूपाया वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः।
तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजाः एव सृष्टवान् भवति ॥
योगः संपद्यते।

त्रिरिति ॥

एकादशानां समिधेनीनाम् ऋचामाद्यन्तयोरावृत्तिं विधत्ते-'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां यज्ञस्यैव तद्बर्स नात्यप्रत्र साय' इति॥
"प्र वो वाजा अभिद्यवः" (तैब्रा ३.५.२) इत्येषा प्रथमा।
“आ जुहोत दुवस्यत" (तैत्रा ३.५.२) इति वा, " त्वं वरुण उत मित्रः "(तैब्रा ३.५.२)

संतंतुमन्वांह प्राुणानांमुन्नाद्यंस्यु संतंत्याु अथोु रक्षंसाुमपंहत्यैु राधंतरीं प्रथुमामन्वां हु
राङ्गेतरोु वा अुयं लोुक इुममेुव लोुकमुभि जंयतिु त्रिर्व गृह्णातिु त्रयं इुमे लोुका

संततमिति ॥

पूर्वस्था उत्तरमधर्चम् उत्तरस्याश्च पूर्वं संहितं कुर्यात्।
[5]प्रथमायां च हिंकारेण [6]मध्यमाया अर्धर्चमालभेत।
न हिंकृत्येति केचित्। अविशेषात् सर्वेषां संततत्वम्।
ऋचावन्तरानुच्छ्वासः संततत्वम्। श्रूयते - "नान्तरच व्यन्यात्" (द्र. आप श्रौ २४.११.१२-१३) इति।
एकेनोच्छ्वासेनोच्चार्यैव क्रियमाणं प्राणानाम् अन्नाद्यस्य च अविच्छेदाय भवति।
अथो अपि च रक्षसाम् अपहत्यै भवति, सामिधेनीनाम् अनुच्छ्वासेन रक्षसामनुच्छ्वासः क्रियते इति।
केचिदाहुः - प्रथमोत्तमयोरेवेदं संतत्वविधान मिति ॥

राथन्तरीमिति ॥

सामविशेषसंबन्धेन ऋचः स्तुतिः।
रथन्तरसामसंबन्धिनी प्रथमा ऋक्, प्राथम्यात् द्वयोरुदात्तखरत्वाच्च।
[7]उत्सादिवादञ् (पा ४.१.८६)। अयं लोकः भूलोकः राथन्तरः, स एव हेतुः॥
इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा।
तत् तेन प्रथमोत्तमयोः त्रिः अभ्यासेन यज्ञस्य बर्सम् [8]अन्तभागं नह्यति बध्नाति।
यथा लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा व्रीहीन् वोढुकामोन्तद्वयं बध्नाति तद्वत्।
तच्च बन्धनं सनराहित्याय भवति ॥

संततमिति ॥

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्योत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च [9]परस्परमविश्लेषं विधत्ते- ‘संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै' इति।
तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य [10]प्राणानां संतत्यै [11]भोज्यवस्तुसंतत्यै [12]च संपद्यते।

---

[1] ण पं२ . याय तं३ ण लं . वा। '.' ख३णलं. श्एतेन हिङ्कारस्य णणण भवतिश नास्ति। , द्य
[2] डण हो १ . पञ्चभक्तैः सप्तभक्तैः।
[3] अण इण उण जोण नाण पाण हा . हिंकारस्य श नास्ति।
[4] हो १ . होत्रा।
[5] मै४ . प्रथमायाः।
[6] मै४ . मध्यमायाम् य तं३ ण लं . मध्यमया।
[7] हो . श अञ्श नास्ति।
[8] आ . अन्तभागान्।
[9] आण क. परस्पराविश्लेषं।
[10] ड. प्राण।
[11] कणडण हो १ . भोग्यवस्तु।
[12] शृं . भवति।

किं च राक्षसाः श्वासनिरोधेनापहता भवन्ति॥

राथन्तरमिति ॥

यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते- 'राथंतरीं प्रथमा- मन्वाह राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि जयति' इति ॥
कस्मिंश्चित् सामशाखाविशेषे "प्र वो वाजाः" इत्येतस्यामृचि रथंतरसाम्नो गीतत्वादियं राथंतरी।
[1]"रथंतरसामयुक्तेन कर्मणा" संपादयितुं शक्यत्वाद्भूलोकस्य राथंतरत्वम् ॥

त्रिरिति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण - "तृतीयां सामिधेनीं त्रिर्विगृह्णाति" (आपश्री २४.११.९)
इति, तदेतद्विधत्ते - 'त्रिर्वि गृह्णाति त्रयं इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति' इति ॥
तृतीयस्याः

इमानेव लोकानभि जयति वार्हतीमुत्तमामन्वाह वार्हतो वा असौ लोकोमुमेव लोकमभि जयति प्र वा (२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्यामन्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रेभते

अस्यास्त्रिविच्छेदो विग्रहः। तृतीयां त्रिः विगृह्णाति इत्येके। बार्हतीमिति ॥
"तं ला समिद्भिः" (तैब्रा ३.५.२) इति तृतीया तिसृणामुत्तमा। बृहच्छन्दोप्युत्सादिः।
बृहत्सामवत्त्वं पूर्ववत् संबन्धि, उभयोस्तृतीयत्वात्।

अनिरुक्तामिति ||

अस्पष्टदेवताकाम् अतः प्राजापत्यां, नीचैः स्वरत्वाच्च बृहच्छन्दसंबन्धित्वाच्च।
यज्ञात्मानं प्रजापतिम् आदौ परिगृह्णाति।
विशिष्टदेवतासंबन्धेन स्तुतिरेषा। अन्नं वै वाज इति। [2]वाजपदसंबन्धेन स्तुतिः।
सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सकृद्विग्रहः कार्यः। अर्धर्चे द्वितीयो विग्रहः।
तत [3]उत्तरार्ध [4]उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्धं च संयोज्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः।
एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयजयो भवति||

बार्हतीमिति ॥

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते - बार्हतीमुत्तमामन्वाह बार्हतो वा असौ लोकोमुमेव लोकमभि जयति' इति ॥
[5]अस्यामृचि 'बृहच्छोचा यविष्ट्य' (तैब्रा ३.५.२) इति शब्दस्य श्रूयमाणत्वादियं बार्हती।
सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमापेक्षयोत्तमा।
तथा सति 'उत्तमाम् अन्वाह' इत्युक्ते तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति।
एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वात् स्वर्गलोकस्य बार्हतत्वम् ॥

प्रेति ॥

प्रथमायामृचि देवतादिविशेषाभिव्यक्त्यभावं प्रशंसति - 'प्र वो वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्यामन्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रभते' इति॥
कस्यापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति सेयमनिरुक्ता।
प्रजापतिश्च सृष्टेः [6]प्राग्रूपविशेषाभावादनिरुक्तः।
अत इयं प्राजापत्या। यज्ञः च प्रजापतिसृष्टत्वात् तत्स्वरूपः।
तस्मात् प्राजापत्यमन्त्रस्य प्रथमपाठेन यज्ञरूपम् एव प्रजापतिं प्रारब्धवान् भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोनुवाकः ॥ ७ ॥

---

[1] शृं . रथन्तरसाम।
[2] तं३ ण लंण हो . वाजिनपद।
[3] इणकणडणनाण हो१ . उत्तरार्धम्।।
[4] ण ड . उपरितनस्य मन्त्रस्य।
[5] आण उण जो. यस्यामृचिय अणइणकणडणपाणहाण हो १ . तस्यामृचि।
[6] ड . प्राग्रूपावशिष्टाभा य हो १ . प्राग्रूपविशिष्टाभा°□